

TOMITANA GRAECA

DAN SLUȘANSCHI

Prieteneasca ospitalitate a conducerii și a colegilor de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța ne-a prilejuit în repetate rânduri ocazia de a putea cerceta direct, „cu ochiul și cu mâna”, un șir de inscripții tomitane a căror lectură sau interpretare anterioară (în special din *Inscripțiile din Scythia Minor*, vol. II) ne iscase anumite îndoieli. Desigur, nimic nu poate înlocui satisfacția descoperirii și a publicării unor texte inedite. Dar, sperăm să o dovedim iarăși, chiar și regândirea unor epigrafe binecunoscute poate ascunde vădite pricini de milțumir.

I. În inscripția ISM, II, nr. 278¹ (Fig. 1), după ce ne-a fost înfățișat „Aurelios Demosthenes, (fiul) lui Demosthenes, care a trăit fără prihană 57 de ani”, se adaugă în r. 4–5, în lectura curentă a textului,

... KAI H Γ[ANH
AYTOY AYRH IA²[...

partea de jos și din dreapta fiind vătămată și pierdută. De fapt însă, revederea inscripției ne arată că la finele r. 4 litera supraviețuitoare este nu un Γ, ci un [Γ, a cărui bară inferioară este foarte bine vizibilă; căci *sigma*, după ce apăruse de 4 ori semilunar în r. 1–2, apare în rest în formă angulară. Completarea corectă este deci nu Γ[YNH, ci, datorită numărului posibil de litere, 4 la număr, dacă judecăm după r. 1–3, mai degrabă Γ[YZYΞ, decât Γ[YNBIO[ς. Același corespondent mai elevat al lat. *coniunx* (= „consoartă”) poate fi presupus și în ISM II, nr. 280, r. 5, unde nu este neapărată completarea ΣYNZYΞI-, ca o formă din paradigma adjectivului poetic σν(ν)ζύγιος, ci însuși substantivul ΣYNZY[Ξ, sau, eventual, o altă formă din paradigma lui, cu infinite posibilități de întregire ulterioară.

II. În legătură cu vocabularul sferei „căsniciei” întâlnim mereu, nu numai în ISM II³, interpretarea lui *uirginius* drept „soț tinăr”, întemeiată pe o trimitere la dicționarul etimologic al lui A. Ernout și A. Meillet (1932¹, p. 1071; 1967¹, p. 740). Dar ISM II, nr. 346 este înclinată unui *benemerente* (sic) *uirginio suo et pare* (sic) în vîrstă de 42 de ani, iar ISM II,

¹ Vom adăuga că fragmentul cel mare, aflat la MINAC, are inventarul nr. 15 930, iar cel mic, aflat la MNA are inventarul nr. 909.

² Cu R latin scăpat de lapicid în locul lui P grecesc (!).

³ În total 9 exemple la H. Mihăescu (*La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1978, p. 295), la care va fi adăugat, desigur, și *con uirginio* (acum ISM, V, nr. 43) a cărui interpretare drept un *hapax* de la un *conuîrginium*, „căsnicie”, nu pare fericită. Indicele de la ISM, V, p. 344 nu avea de ce înregistra un *conuîrginius*: *conuîrginii*, la plural, înseamnă „soți luați din fericire”, într-un exemplu din Noricum (CIL, III, nr. 13529).

Fig. 1

Fig. 2

nr. 373 unui *uirginio compari* (tradus mai jos în grecește prin ΑΝΔΡΙ ΠΑΡΤΕΝΙΚΩ⁴)⁵ de 45 de ani. După mentalitatea acelei vremi greu s-ar fi gândit cineva la un soț de peste 40 de ani ca la un om cu adevărat „tînăr”. De fapt, pioasele soții menționau faptul că soțul pierdut era al lor „husband of maidenhood, first husband”, cum menționează cu precizie Liddell-Scott-Jones (p. 1139, cu referire la Plutarh, *Pomp.*, 74) în privința lui παρθενικός. Vina este deci a dicționarelor latine, care nu înregistrează acest sens aparte, de „soț din feciorie, soț dintîi”, al lui *uirginius*: se cade să le aducem cuvenita întregire.

Aceeași idee căută, se vede, să o sugereze și ΑΕΚΤΡΩΝ ΝΥΝΦΙΑΙΩΝ (sic) din ISM II, nr. 380 (Fig. 2), inscripție a cărei traducere este, de altfel, de refăcut față de cea din volumul citat (p. 335), poate cam așa:

„Acest mormînt măiastru boltit (ΠΕΡΙΑΓΕ[Α]) l-a făptuit Andrys consoartei (sale) (ΣΥΝΕΥΝΩ)⁴ Kyrille, ce s-a săvîrșit (ΑΠΟΦΘΙΜΕΝΗ)⁴, ținîndu-i minte multălevita (ΕΠΙΚΥΔΕΟΣ) înțelepciune pe care aceea a avut-o și asupra (ΕΙΝΕΚΑ) iatacului din feciorie (ΑΕΚΤΡΩΝ ΝΥΝΦΙΑΙΩΝ) și a felului de viață (ΒΙΟΤΟΥ). Pioasă lucrare, el a făcut un singur mormînt⁵, căci știe că amintirea celor de mai înainte înfloresce pentru muritorii de mai apoi. Timpul (s-) a învățat să le nimicească pe toate⁶, dar păzește aceasta: slava celor vii și virtutea celor răposați”.

Unirea soților de-a lungul anilor, din tinerețe și pînă la mormînt, iar nu vîrsta lor cea tînără este simțită ca vrednică de pomenire: acest lucru îl relevă și gr. παρθενικός (dublat de poeticul νυμφιδιός), și lat. *uirginius* (sau *uirginia*), ajuns apoi chiar și nume propriu.

⁴ I *anekphoneton* nu este notat nicăieri în această inscripție.

⁵ Sc. pentru ambii soți, atît de legați între ei. „Operă pioasă a făcut numai înmormîntarea” (*loc. cit.*) nu face sens mulțumitor.

⁶ Cu ΧΡΟΝΟΣ subiect al lui ΕΜΑΘΕΝ. „(De asemenea) (sc. Andrys) a înțeles că timpul distruge totul...” nu se poate nicicum accepta.

III. ISM II, nr. 248 (Fig. 3 a—b), inscripție de pe o stelă de marmură care îl înfățișează în altorelief pe defunct, cu un *uolumen* în mina stângă, se află astăzi la MINAC (inv. nr. 37)⁷. O lectură atentă a ei ne furnizează următorul text, ciuntit datorită spargerii frontonului în stînga și în dreapta sus:

----- [N ΣΤΡΑΤΟΚΛΕΟΥΣ ΠΡΟ[Υ]ΣΙΕΥΣ ΑΠΟ ΙΙΙΙ[
ΕΝΗΟΡΟΣ ΕΤΩΝ Ο[—

Numele acestui neguțător poate să fi cuprins 5 litere (e.g. ΑΡΙΩΝ, ΚΛΕΩΝ, sau ΙΠΠΙΩΝ). ΣΤΡΑΤΟΚΛΕΟΥΣ este genitivul numelui tatălui, cu un O mic între E și Y: el vine deci de la ΣΤΡΑΤΟΚΛΗΣ, nu este un nominativ ΣΤΡΑΤΟΚΛΕΥΣ. Primul Y din ΠΡΟΥΣΙΕΥΣ a căzut într-o spărtură, azi acoperită de liantul care ține prinse bucățile între ele.

Toponimul final al primului rînd conține cinci haste verticale clare, din care prima nu poate reprezenta un Y, trasat ezavat, cu totul diferit, în restul inscripției, iar ultimele patru par a se grupa două câte două în —ΠΗ—, rezultînd un ΙΙΙΙ[-----, cu spațiu de încă trei litere posibile, iar nu [ΥΠΙΟΥ, cum socotea L. Robert, ținînd seama de o altă inscripție tomitană (acum ISM II, nr. 462)⁸.

În al treilea rînd, partea de jos a literelor EN se vede clar. De asemenea, după ΕΤΩΝ (nu cu O ca în ISM II), se vede bine rotunjirea unui început de O. Deci neguțătorul nostru avea peste 70 de ani (ceea ce nu contrazice de fel imaginea lui de pe stelă), două treimi din cifra O și toată cifra unităților, care va fi urmat, fiind pierdute în spărtură. Așadar, în traducere:

„...n, (fiul) lui Stratocles, din Prusias de la (H)ipp ... (“)¹⁰, neguțător, de ani 70 (și ...?)“.

IV. ISM II, nr. 375 (Fig. 5) este totuși o inscripție metrică, în ciuda îndoielilor mai multor editori, numai că, de prin secolul al III-lea, versurile grecești și latinești ale unor autori mai puțin cultivați reflectă pierderea simbului cantităților silabice, sub impulsul noii accentuări intensive. Versurile țin deci seama nu de alternanța silabelor lungi și scurte, ci de numărul prescris de silabe, în inscripții ele fiind adesea *centones* aproximative.

Vom observa, în detaliu, că ΑΓΝΑΙΣ trebuia marcat cu puncte sub ΓΝ, greu lizibile, dar furnizînd cea mai bună completare. Apoi, în r. 15, lapicidul a scris de fapt ΟΑΒΙΟΣ în loc de ΟΑΒΙΟΣ, atras de oxymoronul ὀξυς βίος, și nevenindu-i a crede în ὀξυς βίος pe o inscripție funerară. În r. 17 ΑΕΙΗΘ— se vede clar, cu un O mic în interiorul lui Π; punctul semnalînd îndoiala este aici superfluu. Apoi, în r. 21, textul poartă clar ΕΝΕΝΚΑ ΜΕΝΗ, cum citise doar G.I. Kuzos, primul lui editor (în 1896)⁹, avînd o ligatură Ν—Ε cu ΕΓΝΩ următor. Restul editorilor citeau doar ΕΝΕΝΚΑΜΕΝΗ, cu excepția Aidei Slabotzky¹¹, în articolul căreia apare totuși, în mod curios, forma ἔνεκζυμένη cu ε subscris, deși traducerea ei sună, în mod îndreptățit, „having endured much suffering, as an invalid“¹².

De altfel, și aici traducerea r. 17—22 trebuie să sune, mai aproape de cea a Aidei Slabotzky, decît de cea din ISM II, p. 331:

„Prietenelor lăsate¹³, ca femeie unor femei, le-am oferit multe lucruri (ΠΟΛΛΑ ΠΑΡΕΣΧΟΝ), luînd seama la evlavie. Și-apoi, îndurînd (ΕΝΕΝΚΑΜΕΝΗ) îndelungată

⁷ ISM, II, p. 249 spunea: „Astăzi nu se știe unde se află“.

⁸ În *Etudes Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris, 1937, p. 230, n. 3 și p. 273, apoi în discuțiile epigrafice din REG, LII, 1939, p. 482, sub nr. 224 și din RPh., XXXIII, 1959, p. 188, n. 3. Savantul francez a fost indus în eroare de lectura defectuoasă a lui I. Micu, publicată în *Călușu vizitatorului în Muzeul Regional al Dobrogei*, Cernăuți, 1937, p. 31.

⁹ În *Αθήνα*, VIII, 1896, p. 347, nr. 4.

¹⁰ Să fie ΙΙΙΙ[ΙΟΥ o răstălmăcire a pronunției lui 'Υπίου?

¹¹ *Some Observations on SEG*, 24, 1081, în StCl., XVII, 1977, p. 117—138.

¹² *Ibid.*, p. 128; cf. p. 136 cu varianta „having undergone“.

¹³ Anume „părăsite“ sau „ajunse văduve“, în urma unor nenorociri pe mare, ca și cea suferită de defunctă în prima ei căsnicie (cf. r. 12—15 și remarcile lui Th. Sauciuc-Săveanu, în SCIV, XV, 1, 1964, p. 137—138).

Fig. 3 a

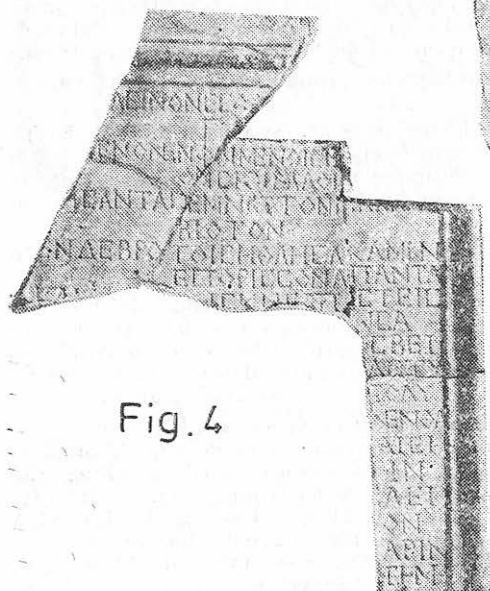

Fig. 4

Fig. 3 b

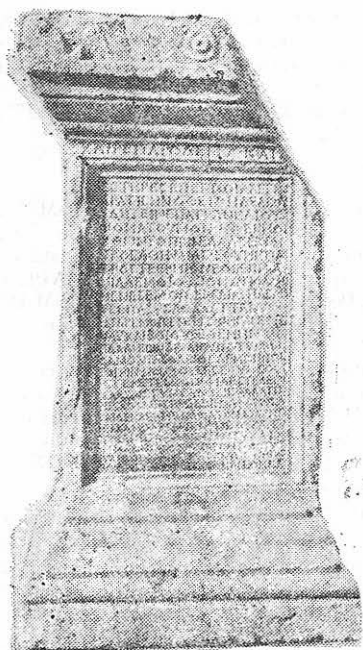

Fig. 5

Fig. 6

suferință (zăcînd) la pat (KAEINHPH KAMATON)¹⁴, ea și-a dat bine seama (EINΩ ΣΑΦΩΣ)¹⁵: firele norocului muritorilor nu sînt după elavîa (lor).“

V. Și traducerea textului ISM II, nr. 377 trebuie refăcută. Cele două distihuri *aproape* corecte (doar cu silaba TEX — luată drept o scurtă în TEXNHΣAMENHΣ) ar putea fi tălmăcite astfel:

„Doi prea iubiți copii am coborît în acest pămînt, soarta cea neclintită urzind(u-ne) acestea. Căci sufletelor noastre ea într-una le-a pricinuit mîhniri, sfișiate fiind de doliul după copiii cei cu scurt noroc (ΩΚΥΜΟΡΩΝ)¹⁶. Pe Pontianos, de 3 ani, și pe Pontiane, de 6 ani, Chrysodoros și Matrona (i-au așezat aici), pe copiii (noștri) de veșnică amintire“.

VI. Deosebit de interesantă încercare de întregire a rău năpăstuitei epigrame funerare, prezentă acum ca ISM II, nr. 368 (Fig. 4), întreprinsă cu peste un deceniu în urmă de W. Peek¹⁷, va putea fi verificată mai precis abia după regăsirea fragmentului de inscripție ajuns cîndva la MNA, astăzi, pe cît se pare, de negăsit.

¹⁴ Mai degrabă ca o sintagmă poetică, decît ca un greoi cuvînt compus (cum dorea I. Stoian, *Tomitana...*, 1962, p. 65, nr. 3, urmat de A. Slabotzky, *art. cit.*, p. 129) deși criteriu definitiv nu există.

¹⁵ Este oarecum surprinzătoare schimbarea de persoană, vorbind acum cel de al doilea soț al răposatei, Hermogenes Ankyranul, dar, de fapt, observația finală este mai potrivită în gura lui.

¹⁶ Traducerea din ISM, II este ratată din cauza plasării sintactice greșite a sintagmei ΣΠΛΑΓΧΝΟΙΣ ΗΜΕΤΕΡΟΙΣ pe lângă ΑΙΛΑΘΟΥΣ, cînd ea depindea de ΚΑΤΩΗΚΕΝ ΑΝΕΙΑΣ (r. 8—9), legate fiind și de ΤΕΙΡΟΜΕΝΟΙΣ (r. 12).

¹⁷ *Compositis componendis. Grabepigramm eines Bithyniers in Tomis*, în *StCl.*, XVII, 1977, p. 113—116.

Cert este însă faptul că restituirea părții de jos a inscripției, care a pățit mai mult, este cea mai problematică. Astfel, nimic nu ne îndeamnă să fim siguri, în lipsa oricărei urme a chenarului inferior, care să semnaleze sfârșitul stelei, că textul scris pe ea s-ar fi încheiat cu totul la r. 20.

Dar și în partea ei de sus, în fragmentele azi reîntrunite de la MINAC (inv. nr. 15.927), anume în r. 3—4, se cade să regăsim întregirea lui W. Peek.

K]EIMENON EN ΦΘΙΜΕΝΟΙΣ Ε[ΙΚΑΣΟΝ] ΟΝ ΣΚΥΒΑΛΟΙ[Σ]

cu o traducere de tipul „pe care reprezintă-ți-l zăcînd, ca rămășițe printre cei morți” (ISM II, p. 325)¹⁸. Aceasta dat fiind că — fapt necunoscut lui Peek, care lucra cu o fotografie — în marginea vizibilă a r. 4 a supraviețuit nu un I, ci începutul unui N, a cărui hasta oblică nu face îndoială ochiului și minii. În paranteză fie spus, nici —N al lui ΜΑΚΑΡΩΝ de la finele r. 5 nu lipsește din inscripție (cum socoteau W. Peek, *art. cit.*, p. 114, și ISM II, p. 325, cu plasa lui Peek reproducă la finele volumului), ci el se află adăugat, cam neîndeminatic, pe chenarul stelei.

Revenind însă la finele r. 4, acesta trebuie deci completat ΣΚΥΒΑΛΟΝ, ceea ce ne aduce pe calea unei alte idei a lui Peek, din păcate abandonată de acesta: o completare a lui E...ON ca un participiu pasiv (el propunînd, e.g., E]ΙΔΟΜΕΝ[ON, *art. cit.*, p. 115). Noi am prefera însă nu un cuvînt care să reîa „vederea de către trecători”, suficient susținută de ΕΣΟ[ΡΑΣ] din r. 1, ci unul care să întărească imaginea „morții tragice” între ΦΘΙΜΕΝΟΝ și ΣΚΥΒΑΛΟΝ., și anume E]ΑΚΟΜΕΝ[ON, începutul epigramei sunînd deci:

„Îl vezi, trecătorule, pe vestitul _____, zăcînd printre cei răpuși, tirit ca leș rămas...”

Într-adevăr, ἐλκόμενον implică „tîrit și sfîșiat”, ca leșul vînturat și desfigurat de valurile și de vînturile unui naufragiu. Comparația cea mai izbitoră ne-o propune pentametru

ἔνδρα, πολὺκλαυτον ναυτιλῆς σκύβαλον,

al cărui autor era Hegesippos (AP, 7, 276, cf. Liddell-Scott-Jones, p. 1616). Iar de vor mai fi și alte întregiri posibile, probabil că și ele tot aceeași cale o vor bate.

VII. În sfîrșit, în privința inscripției ISM II, nr. 101 (Fig. 6), sîntem de părere că sugestia lui Gh. Poenaru-Bordea¹⁹ asupra motivelor martelării cognomenului aceluia Aurelios, patron al metropolei Tomis, pomenit în ea, este întemeiată, împotriva refuzului lui I. Stoian, prin înșeși urmele literelor de pe stelă. Inscriptia (MINAC inv. nr. 2104) stă astăzi chiar în fața modernului muzeu care apără celebrul mozaic tomitan, și în r. 6—7 ale ei se citește, deducînd cu atîtîți,

ΑΥΦΛΑΙΟΝ ΑΝ-

Τ]ΟΝ[ΕΙΝΟ]Ν

După cum se vede, nu numai numărul de 10 litere martelate, ci înșeși urmele unora dintre acestea (Α, Ν, Ο), decisive prin plasarea lor la începutul numelui șters, vin în sprijinul ipotezei, extrem de reținute, a lui Gh. Poenaru-Bordea²⁰, care observa: „Dacă al doilea nume era Ἀυτονείωνος, și numai atunci, martelarea ar fi putut să fie și accidentală, personajul în cauză fiind eventual confundat cu împăratul Elagabal (218—222)”²¹.

Într-adevăr, Vita Heliogabali (SHA: 17, 4) ne informează că nomen eius, id est Antonini, erasum est, senatu iubente (afirmație coroborată și de Vita Alexandri Severi, I, 1—2)²². Deci fie o confuzie sau un exces de zel, fie vreo legătură neștiută dintre acest Αὐρήλιος

¹⁸ W. Peek, cu traducerea „den du mit σκόβζλζα vergleichen magst (musst)” (*art. cit.*, p. 115).

¹⁹ Cîteva inscripții recent descoperite în Dobrogea, în StCl., V, 1963, p. 291—292, republicat în Noi monumente epigrafice din Scythia Minor, Constanța, 1964, p. 100—103.

²⁰ Respinsă nedrept și peremptoriu de către I. Stoian (ISM, II, p. 127) fără o rejudecare a stării pietrei.

²¹ *Art. cit.*, 1963, p. 192; *vol. cit.*, 1964, p. 103.

²² Cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1893³, p. 172 și n. 3.

Ἐλαγάβαλος și Elagabal par a explica în mod optim martelarea celui de al doilea nume, desigur nu fără rost. Acest fapt restringe automat și termenii datării altarului și inscripției, de la „prima jumătate a sec. II e.n.”²³, la „domniile lui Caracalla și Elagabal (209–222)”, ambii purtând numele oficial de *Imperator Caesar M(arcus) Aurelius Antoninus Augustus*. Martelarea se va fi produs apoi, iubente senatu, după uciderea celui de al doilea (11 martie 222). *Ipso facto*, inscripția ar trebui să migreze zece poziții mai sus în ISM II, venind înaintea celor ce datează cu certitudine din vremea lui Alexander Severus.

TOMITANA GRAECA

DAN SLUȘANSCHI

Résumé

On envisage plusieurs interprétations nouvelles du texte de quelques inscriptions publiées dans ISM II (Tomis):

— D'abord, dans ISM II, nr. 278, l. 4–5, on devrait compléter ... ΚΑΙ Η[ΣΥΖΥΞΕ]/ΑΥΤΟΥ ΑΥΡΗΑΙΑ (sic), car la dernière lettre lisible de la quatrième ligne est un Γ [et non un Γ (pour γ[υνή]).

— Dans ISM II, nr. 380, l. 5, (λέκτρων) νυνφιδίων est une variante poétique pour παρθενικός (=uirginus, „du premier mariage”), comme un compliment indirect à la fidélité maritale.

— Dans ISM II, nr. 248, en consultant à nouveau la stèle on lit en fait: [-----] ν Στρατοκλέους Προ[υ]σιεύς ἀπὸ [ΠΠ[...]/ἐν πορὸς ἐτῶν ο[...].

— Dans ISM II, nr. 375, hormis l'erreur du lapicide ΟΑΒΙΟΣ (=ὄμβριος) pour ὄλβιος (l. 15, devant βίος), on lit clairement sur la pierre ἐνεγκάμενη (l. 20–21), avec le H final en ligature.

— On suggère une traduction plus fidèle de ISM II, nr. 377, pour rendre justice aux relations syntaxiques réelles du texte.

— Dans ISM II, nr. 368, l. 3–4, puisque la quatrième ligne finit par ΣΚΥΒΑΛΟΝ et non par ΣΚΥΒΑΛΟΙ[Σ], on pourrait restituer le vers κείμ]ενον ἐν φθιμένοις ἐ[λκόμεν]/ὄν σκῶβλον; à la fin de la cinquième ligne le —N de μακάρων est clairement lisible, mais sur le rebord de la stèle.

— Enfin, les maigres restes du *cognomen* martelé à la fin de ISM II, nr. 101, l. 6–7, étaient l'interprétation de Gh. Poenaru-Bordea; en fait, on peut lire Αὐρήλιον Ἀν[τ]ον, [είνο]ν, donc le texte doit appartenir à l'époque de Caracalla et d'Héliogabale (209–222), le martelage ayant survenu sous Severus Alexander.

²³ Cf. n. 19 și 20.